

Az elveszett lelkiismeret keresése

A lelkiismeret hídján az emberek között

1986 októberében Budapesten tudományos párbeszédre került sor marxista és katolikus tudósok között. Tudományos eszmecseréjük során „a társadalom és az erkölcsi értékek” kérdéskörét vizsgálták meg. Az egyik külföldi résztvevő szerint a világ elveszett lelkiismeretének keresése folyt. Mindkét fél azt remélte, hogy a társadalmi nézetek és erkölcsi felfogások egybevetése alkalmat nyújthat majd a mindennapi életben való együttműködés fejlesztésére is.

Már előzetesen több oldalról fölmerült a kérdés, mi lehet az értelme az olyan párbeszédnek, amely kiengesztelhetetlen világnézeti ellentéteket próbál athidalni. Valójában csupán a nézeteknek egymáshoz való közelítéséről lehetett szó, de ezzel már eredményeket értünk el. Kétségtelen, hogy a kereszténység és a szocializmus két hatalmas tábora befolyásolja a mai világot, ezért fontos, hogy egymás alapmeggyőződését jobban megismerjük, és megvizsgáljuk az előfeltételek lélektani és etikai szempontjait is. Így talán megtudhatjuk azt is, hogy az alapvető kérdésekben milyen távol vagy közel állunk egymáshoz, s hogy miért van ez így. E területen tehát mindkét oldalról jó néhány előítélettel kell megküzdenünk.

A szimpózium nemcsak bölcséleti és elméleti célokat tűzött maga elé, hanem etikai és gyakorlati feladatokat is. Milyen együttműködés teremthető a mai világ helyzetének javítására? Hogyan mozdíthatjuk elő az ember és a társadalom fejlődését, a társadalmi igazságot és kiegyenlítődést, a béke biztosítását? Az emberképnek, az ember társadalmi elkötelezettségének, a munkához való viszonyának, az emberi együttlét változásainak, a civilizáció és a kultúra fejlődéséért vállalt felelősségnek, a háborúnak és a békének kérdései alapjában véve mind erkölcsi válaszra várnak. Idézzük itt Lukács József akadémikust: „Az erkölcsi felelősség, a béke megőrzése vagy a munkához való viszony egyre fontosabb szerepet játszanak életünkben. A tradicionális értékrend felbomlása meggyorsult, az újnak megszületése vontatottan halad. Ez a helyzet a marxistákat ugyanúgy megtanítja, mint a vallások híveit, hogy találkozzunk és összefogjunk.” A világ ma egyre kétségbeesettebben keresi az elveszett lelkiismeretet.

A szellemi és erkölcsi tudat mai alakulásának legkirívóbb jele vagy inkább kérdőjele, hogy az emberi függetlenséget és méltóságot kutatjuk: hogyan lehetne az ember szellemi és erkölcsi önállóságát a köztudatban jobban körülhatárolni, és a mai humanitárius társadalmi-politikai kezdeményezések kiindulópontjává tenni? Jó ideje már bölcséleti, teológiai és társadalomtudományi értelemben is az „emberi fordulatról” beszélünk. A középkor végéig a teológia, de a többi tudományágak is általában Isten felől közelítették meg a valóságot. Az újkortól kezdve viszont a kérdés középpontjában az ember áll. Aki az ember méltóságát keresi, az végső soron a lelkiismeret valósága és tevékenysége iránt érdeklődik. A lelkiismeret jelöli meg az embernek a természet rendjében elfoglalt rendkívüli helyét, ha a fogalmat nemcsak morális értelemben használjuk, hanem beleértjük az „én”-tudatot, a felelősséget, a humánusit is.

Korunk egyik legaggasztóbb jelensége a terrorizmus: az ártatlan embereket gyilkoló erőszak és megfélemlítés. Egy-egy véres esemény után így szoktunk felkiáltani:

nincs lelkiismeretük, sem Istent, sem embert nem ismernek többé! Nem is kevesen akadnak ma olyan emberek, akik lelkiismeret és felelősség nélkül, az erkölcs és törvényesség tagadásával kívánják alakítani az emberiség sorsát. Az ENSZ-ben hangzott el nemrég: „A világ elveszítette lelkiismeretét.” Babits Mihály írta az „Amor Sanctus”-ban, középkori himnuszgyűjteményében: „a középkorban is gyilkoltak, raboltak, fosztogattak az emberek, de a bűnösök általában lelkiismeret-furdalást éreztek, és hajlandók voltak bűneikért hosszú éveken át is őszintén vezekelni.”

A budapesti szimpózium azokról az erkölcsi értékekről tárgyalt, amelyek az egyén és a társadalom életében szerepet játszanak. Ezeket az értékeket a tudatnak az a területe hordozza, amelyet lelkiismeretnek nevezünk. A budapesti tudományos tárgyalások nem emelték ki különösen a lelkiismeret központi szerepét, mégis úgy véljük, hogy a lelkiismeret elemzésével és kritikájával közelíthetjük meg legjobban a szimpózium tartalmi részleteit.

A legkülönbözőbb filozófiai rendszerek és bölcselek meghatározásai szerint a lelkiismeret az ember belső szellemi és akarati megnyilatkozásainak az a foglalata, amelyben az ember állást foglal, ítéletet mond, megkeresi cselekvéseinek értelmét és értékét. Karl Rahner *Teológiai Kis Szótára* így határozza meg: „A szabadság élményének az a mozzanata, amelyben az ember saját felelősségének a tudatára ébred.” A lelkiismeret fogalma részben az erkölcsi tudatra utal, részben pedig a cselekvésünk fölött kimondott értékítéletre. A tudás horizontját kiegészíti a tevékenységé. A régiek szóhasználatában a latin „conscientia” a tudatot jelzi, a görög „szüneidézis” szó viszont inkább az egybelátás, egybefoglalás mozzanatát. A lelkiismeret kettős tevékenységét szem előtt tartva dönthetjük el, kell-e valamit korrigálni mai szemléletén.

A lelkiismeret tehát keresztény, evangéliumi tartalmú fogalom, alapja a kinyilatkoztatás. A Biblia megfogalmazásában a lelkiismeret bennünk a szív, amelybe Isten saját akaratát írta bele (Róm 2, 15). A lelkiismeretben az isteni igazság világossága ragyog (2 Kor 4, 6), a szív azonban megkeményedhet és megosztott is lehet (Jak 1, 18). A Hegyi beszéd boldognak mondja azokat, akiknek tiszta a szívük és meglátják Istent. A jó lelkiismeret Isten elé vezet minket (Mt 5, 8). A Krisztus utáni első századok vulgáris görög filozófiájában egyre többször fordul elő a „szüneidézis” kifejezés. Eszerint öntudatunknak olyan megnyilvánulása is van, amely erkölcsi ítéletet mondhat ki. Aki belső meggyőződésből cselekszik, képes lesz ilyen ítéletre, és önmagának erkölcsi irányítására. Szent Pál szerint: „Ami nem meggyőződésből fakad, az mind bűn.” (Róm 14, 23)

A keresztény bölcselek szerint a lelkiismereten keresztül mindig rátalálunk a személy fogalmára is. Lukács József a szimpózium munkáját összefoglalva ezt mondta: az emberi személy fogalma körüli viták különösen termékenyek voltak, és így közösen mutathattunk rá arra, hogy kultúrsemleletünk mai változásában milyen nagy súlyt kell fektetnünk az emberszemlelet személyi szintézisére.

A személy keresztény fogalmában az ember szellemi valóságára és ezzel együtt járó transzcendenciájára utalunk. Az ember fölébe tud emelkedni a tapasztalati világnak, s az abszolút léttel, Istennel hozza kapcsolatba önmagát és a létezőket. Ezzel szükségszerűen együtt jár a szabadság élménye: az ember rendelkezik önmagával, ura önmagának – s minden létezővel, a megismert világ egészével szemben kritikussá válik tud tartani. Az ember szellemi lény: szabadságáért felelősséggel tartozik, s Istennel és az egész világmindenséggel dialogikus kapcsolatban áll. Ide nyúlnak vissza az emberi méltóság és az erkölcsi értékek alapjai és gyökerei.

A bölcseleti megfontolások és a Szentírás tanúsága alapján azt kell mondanunk, hogy az ember személyi felelősséggel tartozik belső meggyőződésének kialakításáért. Felelőssége kiterjed mindarra, amivel kapcsolatba kerül. Felelősséget kell vállalnunk önmagunkért, belső igazságunkért, a másik emberért, a közösségért, személyes kap-

csolatainkért. A személy azonban csak a történelemben és az emberi közösség egészében bontakozhat ki: csak másokkal együtt, az egymással folytatott dialógusban, „Te”-nek szólítva a másikat.

A lelkiismeret képviseli bennünk a végső, feltétel nélküli adottságokat, cselekvési normákat, és ezzel együtt az abszolútum lehetőségeit. A lelkiismeret szava minden cselekedet után jelentkezik, vagy elismerően, vagy pedig elítélően. El kell fogadnunk ugyan, hogy sok erkölcsi norma viszonylagos, „relatív”: az egymást váltó korszakok alakulásának terméke. De feltétel nélküli alapszabvány marad mindig, hogy a jót meg kell tennünk, a rosszat pedig el kell kerülnünk. A lelkiismeretet lehet alakítani is: kiművelhetjük, elmélyíthetjük – reflexióit és ítéleteit pontosabbá, tökéletesebbé tehetjük. A lelkiismeretnek helyeselnie kell minden szabad cselekedetet. Ezek alapján el kell fogadnunk a természetes erkölcsi törvényt, vagyis azokat az objektív normákat, amelyeket az összemberiség a személy és a közösség életének biztosításához fontosnak tart. A lelkiismeret ítélete föltétlenül kötelező az ember döntéseiben.

A lelkiismeret szabadságáról többféle értelemben is beszélhetünk. Vagy az akarat szabadságára utal: elismerhetjük vagy elutasíthatjuk a lelkiismeret követeléseit. Vagy azt a szabadságot jelenti, amely minden külső hatással szemben egyedül a lelkiismeretnek engedelmessé válik. A társadalmi közösségben pedig a lelkiismeret szabadsága mint az ember természetes joga jelentkezik, hogy saját lelkiismeretének megfelelően rendezhesse be az életét. Mindezek a személy lényegéhez tartozó megnyilvánulások.

A lelkiismeret szava az emberek egymás közti érintkezésében abszolút követelményként jelentkezik. Önmagunkat kellene feladnunk, ha az ártatlanok meggyilkolása, gyermekek megkínzása ellen nem lépünk fel, ha nem ítélnénk el a faji megkülönböztetést, és nem állnánk ki az ember alapvető jogaiért, a vallásszabadság megvédelméért. Nem tudjuk elképzelni, hogy a gyilkos elkerülje sorsát, és tartósan diadalmaszkodjék ártatlan emberek fölött. Bár sehol az egész világon nem találunk tökéletes igazságosságot, és ez egészen sohasem valósulhat meg, mégsem szabad feladnunk az igazság és az igazságosság utáni vágyat.

Az emberi személy az értékelés központjában

Ma sok vita folyik a személyes és a kollektív lelkiismeretről. Korunkban problematikussá vált a lelkiismeret szemlélete és értékelése. Új értékeket fedeztünk fel, különösen érzékenyek lettünk a személyi kapcsolatokra, új kollektív tudat kialakulásának vagyunk tanúi, s egyre jobban érezzük felelősségünket az egész világ mai sorsáért. Emberi létünk központi értéke az emberi személyiség, ez pedig a lelkiismeretben nyilvánul meg.

Az emberi értékeket régen az erkölcsi viselkedéshez kötötték, s a lelkiismeretet is egy dimenzióban, az erkölcsi életben vizsgálták. Ma már világosan látjuk, hogy a lelkiismeret működését ki kell terjesztenünk az emberi állásfoglalás egészére, mindhárom dimenziójára. Az erkölcs világát kiegészíti a jónak és a szépnek a területe, végül a megismerésében ítéletet kimondó tudati állásfoglalás. A megismert igazság nemcsak lefoglal bennünket, hanem felelőssé is tesz a megismert igazság tartalmaért. A lelkiismereti állásfoglalás felelősségvállalást és elkötelezettséget is jelent.

Az európai gondolkodás azonban fölfedezte a lelkiismeretnek egy negyedik dimenzióját is: ez saját létünknek, az emberi egzisztenciának tudata, amellyel az ember képes önmagának megértésére és értékelésére. A lelkiismereten keresztül talál önmagára, azonosul önmagával az ember, a lelkiismereten múlik, hogy ez sikerül-e vagy pedig kudarcba fullad. Ezt a belső megismerést nevezték a régiek „conscientia”-nak –

ez saját létezésünk és erkölcsi felelősségünk birtokbavétele és kötelező ereje. Enélkül nincsen emberi élet, szerepe tehát különösen fontos ma, amikor új kulturális értékekről, a mai humanitárius megfigyelésekről kezdünk beszélni.

Ma már biztosra vehető, hogy az emberiség a kétezredik év táján humánusabb, közösségteremtőbb kultúrára törekszik. A pápa az Aachen-i Katolikus Napokra azt üzenté, hogy nem szabad sajnálnunk az áldozatot azért, hogy „a szeretet civilizációját” valóban megvalósíthassuk. Hazánkban a nemzeti egység megteremtésének célkitűzése a félnépből való kiemelkedésre szólít, s bátor kezdeményezéseket sürget. Népi értékeink, kulturális teljesítményeink, a történelemben való helyállásunk a holnap világában való kiállásra kötelez bennünket. Ennek előfeltétele az, hogy mindannyiunkban a jobbik én jusson érvényre, hogy új rendet teremtsünk magunk körül a családban, környezetünkben, népi együttélésünkben.

Személyi megtisztulásunkat és radikális cselekvő akaratomkat elsősorban a magyar bűnök elleni küzdelemben kell bevetnünk. Harcolnunk kell a trágár beszéd, a tunyaság, a nemtörődomség, a felelőtlenség és felelőtlen, a meddő álmodozás maradványai ellen. Szembe kell fordulnunk mindezek következményeivel, a munkafegyelem lazaságával, az alkoholizmussal, a válásokkal, a családok szétesésének égbekiáltó veszélyével. Mintha szüntelen haldoklásban lenne népünk, s lassú halálmenetét nem tudná többé megállítani: a kétezredik évre félmillióval kevesebben leszünk.

A felsorolt bajok mögött azok az értékvesztések állnak, amelyekről a szimpózium is beszélt. A világon mindenütt megindult az új társadalmat ígérő értékek keresése. Nagyobb figyelemmel, odaadással kell törődnünk a szegényekkel, az elhagyottakkal, az öregekkel, a gyengékkel, a gyermekekkel és a nőekkel, hogy az „irgalmasságot” ki tudjuk esdeni magunknak. A konferencia bátran sürgette a nevelői feladatok elvállalását, hiszen ez nélkülözhetetlen a belső béke, a kiegyensúlyozott társadalmi együttélés megteremtéséhez. Ebben mindenki egyetért: a lelkiismeretet, a felelősségtudatot nevelni lehet és kell, a mai lélektani kutatások ennek nagy teret adnak.

Belőlünk azonban mintha kivesszett volna a szégyenérzet. Lerázzuk és másokra hárítjuk a felelősséget. Összedugjuk a fejünket, ha a munkahelyünkön mindenkit megbotránkoztató esetekkel találjuk magunkat szemben. Pedig e téren nem lehetünk szemérmesek és megbúvók. Mindannyiunk kötelessége tudatosítani a lelkiismeret jelentőségét a magarságtudat elmélyítésében, az emberiség jobbátételéért való felelősségvállalásban.

A személyiségalkotás mai problémái

A budapesti szimpózium a mai emberről beszélt. Szükségszerűen fölvetődtek az egyén és a közösség viszonyának kérdései: milyen a kapcsolatunk a munkával, a másik emberrel, a társadalommal.

Minden embernek saját, egyéni története van. Szenvedéssel vagy boldogsággal, győzelmekkel vagy veszteségekkel, személyes kibontakozásunk útját egyengető tényekkel és tettekkel teli történések sorozata ez. Az önmegvalósítás útján azonban az „Én” számtalan nehézséggel is találkozhat. Előtűnik az ember önmagában maradásának vagy tömeggé válásának veszedelme is, korunk egyik nagy kísértése: mennyire fogadjuk el korunk kínálatait, mit teszünk ezekből a magunkévé? Itt mered elének az „egydimenziós” ember, ahogyan azt Marcuse elének tárta: „Az embernek, aki kényszer alatt áll, és kényszeresen kénytelen megkeresni és kiművelni saját boldogságát, mindig figyelembe kell vennie a körülötte uralkodó adottságokat. Ezek irányítása alatt kénytelen leélni életét s ezzel a teljes személyi elidegenedés állapotába kerül.”

Az ember természeténél fogva önmaga kíván maradni, hatalmát nem akarja önként átadni másoknak – ebben rejlik a mai ember boldogtalanságának egyik oka. A mai társadalmi feszültségek, átalakulások sorozatai hajtják, korbácsolják a mai emberiséget. A mai társadalmi formák mint többé meg nem kérdőjelezhető és nem kritizálható kényszerek állnak előttünk. Az emberi együttélésnek ma kompromisszumokat kell vállalnia, s ezek akadályozzák az egyén érvényesülését. Az ember viszont elkülönülésre törekedne, feltüri az önmegvalósítási jogát, fél a másik embertől, a „hatalmas partnertől”. A társadalom viszont mindig azon fáradozik, akár jóakarattal, akár rosszindulatúan, hogy az emberi személy önállóságát korlátozza, s beleolvassza a fennálló társadalomba.

Ez a pesszimista felfogás különösen Nyugaton kapott lábra. E vélemény szerint a társadalom közömbös az egyénnel szemben, nem kíván tőle mást, csak hogy adja oda magát a közösségnek. Szociológiai szempontból ma sokan a társadalmi lét „strukturális szenvedéséről” beszélnek – arról, hogy állandóan le kell építenünk személyi létünk függetlenségét, minőségét. Ez a mai tömegember problematikája.

A szimpózium megpróbálta feltárni azokat a keresztény és marxista törekvéseket, amelyek a jövő társadalmának kialakításához hozzájárulhatnak. A keresztény szemlélet Jézus Krisztust állította élénk. Föltette a kérdést, hogyan lehet a názáreti Jézus életalakításában megtalálnunk az élet értékeit mérlegelő szabad emberi személy eszményét. A kereszténység lényege a Jézus Krisztussal, az ő megváltó és megszentelő művével való azonosulás. A keresztény hit kulturális hagyatéka ma is őrzi azokat a nyomokat, amelyek a názáreti Jézushoz vezethetik a mai embert is. Karl Rahner ebben az értelemben beszélt az ismeretlen, az „anonim” keresztényekről. A nagy hittudós fáradozatlanul kereste azokat a motívumokat, amelyek a mai embert is krisztusivá tudják tenni. A marxista célkitűzés az emberről alkotott ideális képpel kapcsolatban elsősorban az emberi nemről beszélt. A végső cél az osztály nélküli társadalom; ebben az emberi személy feloldódik, „közösséggé” válik.

Korunk feladatai

A budapesti értekezleten többen is így fogalmazták meg a mai teendőket: az ember teljes felszabadítása és az általános béke megvalósítása. A múlt században a történelmet főleg a szabadság gondolata mozgatta. A mi századunk vezető eszméje a béke. Mindkettő hozzátartozik az emberi személyhez. A szabadság üres jelszó marad, ha nem tartozik hozzá az a törekvés, hogy minden embert szabaddá tegyünk. A jelenlegi béketörekvések is üresek maradnak, ha nem a nagy emberi egység gondolata, a keresztény elgondolás szerint az istengyermekség, a Jézusban megvalósult testvériség hívja azokat életre, vagyis ha nem az evangélium felszólításának engedelmessé válik, hogy egyesülnünk kell Krisztusban. A Hegyi beszéd megvalósításával Isten Országát építjük: boldogok a békét teremtő emberek, mert Isten fiainak hivatnak. Mind a teljesebb szabadságra való törekvés, mind a béke megőrzése korunk alapkövetelményeihez tartozik. Az „idők jelei” mind jobban arra utalnak, hogy az ember személyét kell gazdagítani, hogy nagy emberi összefogással új, emberibb társadalmat tudjon építeni. Az ember önmaga azonosságát keresi; önmagával együtt azonban meg akarja menteni embertársait is, s így közösségre lépnek egymással.

A budapesti találkozó megnyugtatóan tárta fel a lelki és erkölcsi erőknek azokat a tartalékait, amelyek változást eredményezhetnek. Sok mindennek kell még történnie ahhoz, hogy a közös erőfeszítések eredményesek is legyenek. A bajok egyik oka, hogy világunk bizonyos szempontból valóban egydimenziós lett, főleg a gazdasági rendszerek elhatalmasodása folytán. Rombol az is, hogy kivesszünk belőlünk a meg-

értés, a szolidaritás: egyedüllétre ítéltük magunkat. A „monologizálás”, a tömegközlelési eszközök hatalma egyre inkább nő, a dialogikusan kimondott szó megritkult és egyre kevesebb megértésre talál.

Az egyedüllét betegségünk és szegénységünk egyszerre. Hogyan teszünk eleget annak a belső meghívásnak, hogy minden embernek személyé kell lennie és másokat is személyé kell tennie? A mai ember személyé válásában két külső segítség állhatna rendelkezésünkre. Az egyik a példaképek vonzása, a követésre hívó emberek segélynyújtása, barátsága – azoké, akik életük mesteri alakításával taníthatnak bennünket. Hálásnak kell lennünk azért, hogy olykor feltűnően, „szinte életnagyságban” jelennek meg előttünk. Megvalósítást sürgető eszményekké lesznek, s nyomukban benső indítást érzünk arra, hogy kövessük őket. Ezeket a példaképeket önmagunk megvalósításának tükörképévé kell tennünk; be kell építenünk őket saját belső világunkba, minden szolgálai utánzás nélkül. Hiszen a személy méltóságához hozzátartozik az egyediség, az utánozhatatlanság, a megismételhetetlenség.

A személyé válásnak új lendületet adnak a felgyorsult történelmi átalakulások is. Új értelmet kapott korunkban az emberi találkozás. A másik ember életéhez közeliítés, a vele együttélés hatalmas erővel segítheti saját életünk alakulását. A testvériség tudatában a világ szénessé válhat, az egymáshoz fűző kötelek megszabadíthatnak bennünket önmagunk rabságától, egymással találkozva szabadabbak és gazdagabbak leszünk.

Van a személyé formálódásnak egy harmadik dimenziója is. A régi mondás szerint Istent jobban megismerhetjük a szenvedésben, mint az őt megtalálni kívánó értelem kutatásaiban. Romani Guardini szerint a mai embert egzisztenciális krízisek gyötrik, és ezekben is el kell fogadnunk saját magunkat. A szenvedés, a betegség és a halál is hozzátartozik életünk teljességéhez, ezért tudjuk magunkat azonosítani is velük. A nehézségek elfogadása pozitívumot jelenthet életünkben.

Válaszolnunk kell a kérdésre: mi lehet a szenvedések etikai jelentősége? A mai ember számára az alázat és a készenlét a fölemelkedésre mindennél fontosabb. A társadalmi igazságosság mellett előtérbe került az okosság és az irgalmasság erénye. A keresztény értelmezés szerint ezek az erények alapvető föltételei annak, hogy a társadalmi igazságosságot megvalósíthassuk. Mindenekelőtt pedig el kell fogadnunk saját magunkat, ehhez pedig önmegtagadás és lemondás szükséges.

A budapesti szimpózium ezt a célt tűzte maga elé: világosabban megfogalmazni, mit kell közösen tennünk az emberiség megmentéséért. II. János Pál pápa nemrégén mondotta: mozgósítani kell a keresztény morális erőket, hogy korunk központi kérdéseire választ adhassanak. A budapesti párbeszéd arra inti a magyar egyházat is, hogy fogadja meg a pápa intelmét.

Következő számunkból

Dobszay László: Az esztergomi liturgia

Balázs Attila és Szabó Magda prózája

Vargha Kálmán Csáth Gézaról

Egy elfelejtett Kosztolányi-kritika

Beszélgetés Paul Poupard biborossal

Erasmus emlékezete

Czakó Gábor esszéje